

Росен МИЛАНОВ

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

„LIBIDO“ VS. „DIVINITAS“

В „БОЖЕСТВЕНИ НАСТАВЛЕНИЯ“ НА ЛАКТАНЦИЙ († ОК. 325)

Rosen MILANOV

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

“LIBIDO” VS. “DIVINITAS”

IN “DIVINE INSTITUTES” OF LACTANTIUS († CA. 325)

Луций Целий (Цецилий) Фирмиан Лактанций († ок. 325) е един от ранните апологети (защитници) на християнството, който в своите съчинения опровергава езичеството. Една от неговите тези за несъстоятелността на езичеството в „Божествени наставления“ („Institutiones divinae“) се основава на разврата в езическата митология, като libido-то, атрибут на езическите „божества“, е несъвместимо с божествеността (divinitas). Настоящата статия изяснява разликата между fictio и veritas в контекста на съчинението „Божествени наставления“. Тя разделя критиката на езическия разврат в съчинението на две главни части и търси нейните специфични черти. Накрая, статията дава оценка за качеството на философските и етичните аргументи на Лактанций и техния литературен израз.

Lucius Caelius (Caecilius) Firmianus Lactantius (ca. † 325) is one of the early apologists (defenders) of Christianity who refutes paganism in his works. One of his theses about the insignificance of paganism in “Divine Institutes” (“Institutiones divinae”) is built on the immorality in the pagan mythology: libido, an attribute of the pagan “heroes” and “gods”, is incompatible with divinity (divinitas). The current paper clarifies the difference between fictio and veritas in the context of the work “Divine institutes”. It also divides the criticism of pagan fornication in the Christian apology into two big parts and searches for its specific features. Finally, the article gives an assessment of the quality of the philosophical and ethical arguments of Lactantius and their literature expression.

Ключови думи: езичество, древна митология, ранна християнска литература, апологии на християнството

Keywords: paganism, ancient mythology, Christianity, early Christian literature, apologies of Christianity

Луций Целий (Цецилий) Фирмиан Лактанций е един от сравнително ранните апологети (защитници) на християнската религия. Той е роден около 250 г.

Негова родина е латинската част на Африка. Едни от най-ценните сведения за него са от съчинението на Хиероним Стридонски († 320) „За знаменитите мъже“ (Hieronymus 1845: 726)¹, в което той е разглеждан сред християнските писатели. Негов учител по реторика бил Арнобий Стари († ок. 330). Както личи от съчиненията му, Лактанций е много добре образован в античната литература. Той познава както митологията, така и древните философи. Най-често цитираните от него автори са Цицерон, Платон, Сенека, Евхемер (в лат. превод на Ений), Лукреций, Вергилий, Овидий, Варон. Очевидно Лактанций е запознат с възгледите на редица древни философи, като Талес, Хераклит, Платон, Аристотел и с редица философски учения (на питагорейците, перипатетиците, епикурейците, стоиците).

Лактанций се прочул като добър учител по реторика. Император Диоклециан дори му възлага преподаването на тази дисциплина в столицата Никомидия (Никомедия). Но след началото на гонението срещу християнската вяра през 303 г. се налага той да напусне службата си и претърпява лишения и трудности. След обявяването на християнството за позволена религия, през 317 г. император Константин Велики му поверява възпитанието на сина си Крисп. Някои автори правят интересен паралел между императора и Лактанций: това са първият християнски император и последният от големите апологети (защитници) на християнството (Digeser 1994: 33)². Няма сведения кога е настъпил краят на земния живот на апологета, но това вероятно е станало около 325 г.

Заради чистия си и правилен латински език Лактанций е наречен „християнският Цицерон“. Той е автор на: „Божие творчество“, „Извлечение от „Божествени наставления“, „Божият гняв“, „Смъртта на гонителите“, „Птицата Феникс“, „Божествени наставления“ (в седем книги)³.

Със своето произведение „Божествени наставления“ Лактанций дори може да се смята за „първия на Запад, който се опитал да обхване християнския светоглед в едно завършено цяло“ (Bardenhewer 1914: 532). „Божествени наставления“ представлява едновременно опит за систематизиране на християнското учение, както и апология на християнската вяра с отявлена критика на езичеството и на грешките в античните филофски учения. Атаката срещу езичеството е свързана до голяма степен с разврата в него.

Обектът на настоящата статия е съчинението „Божествени наставления“ и по-специално неговата първа книга със заглавие *De falsa religione* –

¹ De viris illustribus 80.

² На отношенията между двете големи личности в исторически и литературен план е посветена една статия на Т. Д. Барнс: Barnes 1973.

³ За авторството на последните две творения съществува съмнение. Има подозрения, породени от някои места в неговите съчинения, че Лактанций „не се е бил освободил от влиянието на езическата философия и че прави опит да свърже външно езическо-философски и християнски елементи“ (Цоневски 1986: 194 – 195).

„Лъжливата религия“, която се занимава с езическите митове. **Предметът** на изследване е **критиката** на Лактанций към **разврата в езическата митология**, която е прокарана най-обстойно именно в първата книга на съчинението. **Задачите**, произтичащи от обекта на изследване, включват филологически, литературоведски и философско-теологичен анализ на засяганите текстове. **Методът** е **дедуктивен**, свързан с интердисциплинарното изследване на текста: филологическо, литературоведско, философско и богословско. **Актуалността** на темата произтича от необходимостта от изследване на западната християнска литература в България – едно поле, което остава почти изцяло извън полезрението на класическата филология в България, а дори и на теологията у нас. През 2022 г. излезе фундаменталният труд на Р. Бояджиев „Изгубената Africa sacra. Късноантичната християнска Северна Африка – IV – VI в.“ (Бояджиев 2022), който повдига завесата над ранното християнство в северноафриканските земи, но и още по-сериозно изобличава липсата на литературоведски разработки относно писателите от това време и в този регион. На български език липсват изследвания относно личността и възгледите на Лактанций, а и в чужбина неговата философско-етична аргументация срещу божествеността на езическите персонажи не е подлагана на обстойно интердисциплинарно разглеждане⁴.

I. *Fictio vs. veritas* и митология vs. религия

„Божествени наставления“ е отговорът на Лактанций към гонителите и отрицателите на християнството и може да се третира като „критика на традиционната езическа религия“ (Nicholson 1985: 291). Основната нишка, по която се движи аргументацията на Лактанций срещу езическата митология, е тази за **лъжовността на езическата митология**, противопоставена на **истинността на християнската религия**.

В антагонистичния контекст на езичество и християнство основна роля играе **диспозицията *fictio* ‘измислица’ – *veritas* ‘истина’**. Първото Лактанций отнася към езическите митове, наричайки вярата в тях и приемането им „заблуждения“, а второто още от самия библейски текст нататък, през цялата християнска литература е отнасяно към християнството. Император Константин Велики бил „първият римски владетел, който, като отхвърлил заблуждението, узнал и почел величието на единия и истински Бог“ (Lactantius 1890: 4)⁵.

Доминиращата езическа атмосфера във времената преди управлението на Константин изисквала огромно „усърдие“, както се изразява християнският апологет, в търсенето на истината и само високоиздигнати личности изби-

⁴ Тя остава назад за сметка на темата за отношението на Лактанций към историята, например у най-големия съвременен руски изследовател на писателя – В. М. Тюленев (Тюленев 2000), както и сред неговите западни колеги.

⁵ ... *qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus maiestatem Dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Liber I, 1, 13.*

рали това търсене. Пътят към познаването на истината започва с „учение“, очевидно в духа на християнската религия, а цената, според Лактанций, била отхвърлянето на почестите и богатството: „Мъжете с големи и превъзходни способности – когато от цялото си сърце се отдали на учението, – какъвто и труд да можело да се употреби, презрели всички дела – и частни, и обществени. И после те положили усърдие за намирането на истината...“ Тези мъже – а и жени, защото думите на Лактанций са в стила на древната реч, където по традицията на Античността се слага знак на равенство между „мъже“ (*virī*) и „хора“ (*homines*), „счели за много по-славно да постигнат и знаят причината за човешките и Божествените неща, отколкото да се привързват към трупането на пари или събирането на почести. А с тези неща – понеже са нетрайни и земни и се отнасят само до грижата за тялото – никой не може да стане по-добър и никой – по-справедлив“ (Lactantius 1890: 1 – 2)⁶.

Задачата на самия Лактанций в неговата литературна дейност и в частност в „Божествени наставления“ е да извлече истината. Става ясно, че ще се търсят такива места у древните гърци и римляни, където се изразява тази истина. У Лактанций, както и при повечето древни апологети на християнството, се наблюдава **крайно отрицателно отношение към езическата митология** и същевременно **умерено положително отношение към част от философите на Античността**. Естествено при това положение е привездането на редица мнения на древни философи (най-много – на Платон и Цицерон). Това става особено в глава V; разглеждат се и книгите на Сивилите (вж. Freund 2006: 272 – 276).

II. „Похотта“ (*libido*) в древната митология като антагонизъм на божествеността (*divinitas*)

Основавайки се на нравствения закон в човешката съвест, Лактанций подлага на изобличение и критика и осмива неговите нарушения, срещани се в митовете. Това е така, тъй като „самата езическа митология според апологетите е школа на безнравственост“ (Цоневски 1958: 202). В ценностната система на Лактанций Бог е висш нравствен идеал. Една от страните на нарушенията на нравствения закон в езическата митология е свързана с разврата в нея. Лактанций се спира подробно на различни страни в безнравствените деяния на езическите богове и герои. Той насочва вниманието към раждането, резултат на прелюбодеяние, към прелюбодеянията сред самите богове, прелюбодеянията на богове със смъртни. Друга тема на изобличенията на Лактанций са **свързаните с разврата осъдителни постъпки** – убийства от похот или

⁶ *Magno et excellenti ingenio viri cum se doctrinae penitus dedidissent quicquid laboris poterat impendi contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus ad inquirendae veritatis studium contulerunt, existimantes multo esse praeclarius humanarum divinarumque rerum investigare ac scire rationem quam aut struendis opibus aut cumulandis honoribus inhaerere: quibus rebus, quoniam fragiles terrenaesque sunt et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo iustior effici potest. Liber I, 1, 1 – 2.*

ревност, отвличания и др. Той се спира също така и на **противоестествените (хомосексуални и зоофилни) действия**.

Систематизираната критика срещу разврата в езическата митология започва в глава VIII на „Божествени наставления“. Пръв обект на изобличение е **Херакъл (Херкулес)**: „Херкулес поради силата си се смята за най-славен и за някакъв Сципион Африкански⁷ сред боговете. А нима не осквернил той с безчестия, прелюбодеяния, похоти земята, която, както се разказва, пребродил и очистил? И нищо чудно, когато бил роден от прелюбодеянието на Алкмена“. За Лактанций „безчестията, прелюбодеянията, похотите“ на Херкулес му отнемат правото да претендира за божественост – теза, която изкрystalизира най-ясно по-нататък в текста по отношение на Юпитер: „Какво божествено тогава могло да има в този, който, сам предаден на своите пороци, причинил и на съпрузи, и на съпруги противно на всички закони безчестие, позор, срам?!“ (Lactantius 1890: 31)⁸.

Мотивът за престъплението като несъвместимо с божествената природа е застъпен и при изобличаването на други двама езически персонажи – **Кастор и Полукс (Полидевк)**: „Кастор и Полукс, докато грабват чуждите годеници, престанали да бъдат близнаци“ (Lactantius 1890: 34)⁹. Става дума за случилото се при отнемането на Феба и Хилаира от техните братовчеди Идас и Линкей, за които те били сгодени. Тогава Кастор бил убит от Идас, а Полукс убил Линкей. Според митологическия разказ Полукс се отказал от половината си безсмъртие и двамата братя на смени пребивавали в подземното царство на Хадес и на Олимп – образ на смяната на деня и нощта. Освен престъплението, в историята за двамата братя проличава и безсилието на езическите богове и герои – безсилие и в нравствен план, а дори понякога, колкото и парадоксално да изглежда, и пред физическата смърт.

За християнин като Лактанций **хомосексуалните престъпления** на езическите „богове“ представляват най-силната степен на нравствена деградация, както проличава в изграждането на критиката срещу **Аполон**: „Какво да се каже за Аполон...? Нима поради любовта, от която бил обхванат, не пасял най-позорно чуждо стадо?... Пак той и докато обича красиво момче, го обезчестил, и докато играе, го убил“ (Lactantius 1890: 34)¹⁰.

⁷ Лат. quasi Africanus – Сципион Старши, победил Ханибал, и Сципион Младши, разрушил Картаген, и двамата наричани „Африкански“.

⁸ *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terrae, quem peragrasse ac purgasse narratur, stupris adulteriis libidinibus inquinavit? Nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcimenaе. Quid tandem potuit in eo esse divini, qui suis ipse vitiis mancipatus et mares et feminas contra omnes leges infamia flagitio dedecore adfecit?* Liber I, 9, 1.

⁹ *Castor et Pollux dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt.* Liber I, 10, 5.

¹⁰ *Quid Appollo...? Nonne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pavit alienum... Idem formosum puerum et dum amat, violavit et dum ludit, occidit.* Liber I, 10, 3.

В първа книга на „Божествени наставления“ се отделя особено място за изобличение на върховния езически бог в Рим – **Юпитер**. Литературното, чисто човешко и християнско възмущение от безнравствените постъпки и деяния на този „бог“ преминава във философско издържано отрицание на неговата божественост. Лактанций последователно, дори систематично доказва, че Юпитер **не е добър**, предпоставяйки добротата като безспорно качество на Бог, както е мислел още Сократ (вж. Платон 1974: 96 – 98)¹¹. Лактанций изхожда от двата традиционни епитета на Юпитер – *Optimus* (*Предобър*) и *Maximus* (*Велик*), задавайки реторичния въпрос: „Какво да се каже за бащата на всички тези – Юпитер, който в тържествената молитва се нарича *Optimus Maximus*¹²?“ (*Lactantius* 1890: 35)¹³. Според писателя след битката с титаните, победата над тях и настъпването на спокойствие Юпитер „прекарал останалата част от живота си в разврат и прелюбодеяния“ (*Lactantius* 1890: 35)¹⁴.

Лактанций изброява много любовни истории на Юпитер – любовта му към Тетида, Даная, Йо (*Lactantius* 1890: 37 – 40)¹⁵. Той се впуска и в тълкувания по метода на Евхемер¹⁶, като директно се позовава на него (*Lactantius* 1890: 42)¹⁷.

В мисловния хоризонт на древния християнски апологет и неговата литературна експликация съществува **градация и ескалация на злото**: сексуалното посегателство срещу девизи представлява несъмнено низко престъпление, но, както и при Аполон, **хомосексуалните похождения** на Юпитер са **„връх“ на неговите злодеяния**: „Пропускам девизиците, които обезчестил... Не мога да отмина Амфитрион и Тиндар, чиито домове напълнил със срам и безчестие. Но връх на нечестивостта и беззаконието е това, че похитил царския син¹⁸, за да го обезчести. Защото изглеждало малко, ако с опозоряване и оскверняване наруши женското целомъдрие, а не постъпи беззаконно и към своя пол: но това е противоестествено прелюбодеяние“ (*Lactantius* 1890: 35 – 36)¹⁹.

Списъкът с етичните престъпления на Юпитер го лишава от възможността той да бъде определян като „Велик“ и едновременно с това преустано-

¹¹ Втора книга, XVIII.

¹² ‘Предобър, велик’.

¹³ *Quid horum omnium pater Iupiter, qui in sollemni precatone Optimus Maximus nominatur?* Liber I, 10, 10.

¹⁴ ... *reliquam suam vitam in stupris adulteriisque consumpsit*. Liber I, 10, 10.

¹⁵ Liber I, 11, 9–21.

¹⁶ Според Евхемер (IV в. пр.Р.Хр.) култът към боговете (езически) всъщност възниква от почитане на живели някога на земята хора.

¹⁷ Liber I, 11, 33.

¹⁸ Ганимед.

¹⁹ *Omitto uirgines quas imminuit... Amphitryonem ac Tyndarum praeterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud uero summae impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim uidebatur, si in expugnanda feminarum pudicitia maculosus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo faceret iniuriam: hoc est uerum adulterium, quod fit contra naturam*. Liber I, 10, 11 – 12.

вява претенциите да е „Предобър“: „Ако този, който прави това, едва ли виждаме като Maximus, то без съмнение той не е Optimus – това име не подхожда на развратителите, прелюбодейците, нечестивците“ (Lactantius 1890: 36)²⁰.

Най-силното отрицание на божествеността на Юпитер представлява самото му **поробване от похотта**. Визирайки текст на древен римски поет, Лактанций изразява художествено поробването от страна на страстта: „Понеже този, който не е причастен на добродетелта, който се побеждава от похотта и страстите, не на Купидон, както е измислил той, е подвластен, а на вечната смърт“ (Lactantius 1890: 36)²¹. Това всъщност е психологически закон, формулиран както от някои древни философи, така и на страниците на Библията и в частност в дълбокото на идеи Евангелие според Йоан, където Христос казва: „Всеки, който прави грях, роб е на греха“ (Йоан 8:34). Очевидно е, че съществува огромна разлика между роба и господаря, а думата *Господ* в много езици е етимологично свързана именно с думата *господар*, което изключва възможността онзи, който е в робско положение, да бъде Господ (господар).

III. „Похотта“ (*libido*) в римската история, вярвания и бит

В глава XX на „Божествени наставления“ Лактанций преминава, както казва той, „към собствените вярвания на римляните, понеже за общите (гръцки и римски – бел. м.) говорих“ (Lactantius 1890: 72)²². Тези вярвания са му били несъмнено и по-познати. В текста се подлагат на критика обичаи и празненства в Рим, свързани и съпровождани с разврат, историята за самото основаване на града, както и някои негативни от нравствена гледна точка страни в бита на римляните (Lactantius 1890: 72 – 73)²³.

Критиката на Лактанций спрямо безнравствените дела в римската история и бит е свързана с атаката срещу божествеността на езическите персонажи и представлява нейно своеобразно продължение, в което фокусът пада върху последствията от лъжовността на езическите вярвания. Тя притежава особена сила поради факта, че е насочена към особено важни събития и личности в историята на римския народ. Самото основаване на Рим и героите, пряко свързани с него: „Кърмачката на Ромул, Лупа²⁴, е дарена с божествени почести; и бих понесъл, ако е самото животно, чиято фигура носи. Но Ливий казва, че тя е образ на Ларентина²⁵ – и при това не на тялото, а на ума и на нравите. Защото тя била съпруга на Фаустул и поради низостта на публичното си тяло

²⁰ *Haec qui facit, viderimus an Maximus, certe Optimus non est: quod nomen a corruptoribus ab adulteris ab incestis abest.* Liber I, 10, 13.

²¹ *Qui enim virtutis est expers, qui cupiditate ac libidinibus malis vincitur, non Cupidini ut ille finxit, sed morti subiectus est sempiternae.* Liber I, 11, 3.

²² ... *ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi.* Liber I, 20, 1.

²³ Liber I, 20, 1–11.

²⁴ Лат. Лупа ‘вълчица’.

²⁵ Ака Ларенция, кърмачката на Ромул и Рем.

сред пастирите била наречена Лупа, тоест блудница; ето защо се казва *lupanar* (‘публичен дом’)“ (Lactantius 1890: 72)²⁶.

Лактанций подлага на критика и култа на богинята Флора. Според него тя била реална историческа личност – блудница: „И не само тази блудница почитат римляните, но и Фавла²⁷, за която Верий²⁸ пише, че „била любовница на Херкулес“. Колко голямо пък може да се мисли това безсмъртие, което и блудниците получават?!“²⁹ (Lactantius 1890: 72). Лактанций обяснява, че Фавла (Фавна) завещала на римския народ огромни богатства. Всяка година в Рим с особени празненства се чествал нейният рожден ден. На Сената това се видяло позорно и той дал на тази жена име на богиня – Флора. Нейните празници се съпровождали с разврат (вж. Lactantius 1890: 72 – 73)³⁰.

Еманация и своеобразна кулминация на примитивността, грубостта, и жестокостта, с които се съпровождал култът към езическите божества, за Лактанций като християнин било принасянето на човешки жертви. Християнският апологет разказва за такива жертви у много древни народи, в различни страни и градове, като споменава и за хвърлянето на човек от Милвийския мост на река Тибър в жертва на Сатурн (вж. Lactantius 1890: 78 – 79)³¹. За християнините това е абсолютно неприемливо, а от гледна точка на днешните разбирания – дори чудовищно.

IV. Божествеността според древните философи и християнството

За момент за целите на своята аргументация Лактанций допуска, че може би нравствените престъпления на Юпитер (а и на останалите езически персонажи) не са нещо лошо; но ако е така, и един от големите древноримски писатели и авторитети – Марк Тулий Цицерон, е бъркал, като е избличавал в същото Публий Клодий (Клавдий) Вер (вж. Lactantius 1890: 36)³².

Критиката на разврата в езическата митология е свързана с християнския възглед за произхода на многобожието. Впрочем не само християните са чувствали етичната низост на разврата (особено на онзи, който се приписва на

²⁶ *Romuli nutrix lupa honoribus est affecta divinis, et ferrem, si animal ipsum, cuius figuram gerit. Sed auctor est Livius Larentinae esse simulacrum et quidem non corporis, sed mentis ac morum. Fuit enim Faustuli uxor et propter vulgati corporis vilitatem lupa inter pastores id est meretrix nuncupata est; unde etiam lupanar dicitur.* Liber I, 20, 1 – 2.

²⁷ Друга форма на името на Фавна, отъждествявана с *Vona Dea*.

²⁸ Марк Верий Флак – писател от времето на Октавиан Август.

²⁹ *Nec hanc solam Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse Verrius scribit. Iam quanta ista immortalitas putanda est, quam etiam meretrices assequuntur?* Liber I, 20, 5.

³⁰ Liber I, 20, 5 – 10.

³¹ Liber I, 21, 1 – 6. По въпроса за принасяната чрез хвърляне от моста човешка жертва, спомената от Лактанций, вж. Nicholson 1984: 133 – 134.

³² Liber I, 10, 14.

някакви божества); развратът в древния мит е опровергаван и дори осмиван още от древните философи. Така например Платоновият Сократ би забранил в идеалната държава да се изобразява „нещо безнравствено, разпуснато, низко и непристойно“ (Платон 1974: 132)³³, като „към правилната любов не трябва да бъде отнесено нищо безумно и сродно с разпътството“ (Платон 1974: 135)³⁴. Той също така не позволява в същата идеална държава да се разказва за нравствените престъпления на езическите богове (вж. Платон 1974: 113 – 114)³⁵. Сократ изключва всякаква безнравственост за Бог (вж. Платон 1974: 96 – 98)³⁶.

Лактанций негодува и срещу **вредата от разврата в езическите вявания** за обикновения живот на хората. С възмущение той говори, че в гръцките училища се поставят статуи на Купидон и Амур (Амур). Това според Лактанций е подтик към безнравственост (вж. Lactantius 1890: 74)³⁷.

В края на първа книга от „Божествени наставления“ се изразява значението на разбирането на лъжовността на езическите митове – то е необходима стъпка към познаването на истината, с темата за чието търсене започва и самото съчинение: „А първата стъпка към мъдростта е да се разбира лъжовното, втората пък – да се познава истинното. И така, у когото това първо наше наставление, чрез което разкрихме лъжовното, донесе полза, той ще се подбуди да познае истинното (от това няма по-приятно удоволствие за човека); и вече ще бъде достоен за разбирането на небесното учение този, който с удоволствие и готовност е пристъпил към познаването на всичко друго“ (Lactantius 1890: 94)³⁸.

В действителност митологията е слаб противник за християнската религия. По-нататък в „Божествени наставления“ Лактанций продължава борбата си, изяснявайки „произхода на заблуденията“ (книга втора), изобличавайки „лъжливата мъдрост“, т.е. неверните твърдения на античните философи (книга трета), за да стигне до положителната част от своята апология в нейната четвърта и пета книга: съответно „Истинската мъдрост“ и „Справедливостта“. Като се познава съзнателно търсената и употребявана градация в творчеството на Лактанций, може да се твърди, че със самия строеж на съчинението си той още веднъж подчертава примитивността на вярата в езическите митове, изпълнени с развратни похождения на т.нар. „герои“ и „богове“.

³³ Трета книга, XII.

³⁴ Трета книга, XII.

³⁵ Трета книга, IV.

³⁶ Втора книга, XVIII.

³⁷ Liber I, 20, 14 – 15.

³⁸ *Primus autem sapientiae gradus est falsa intellegere, secundus vera cognoscere. Ergo apud quem prima haec institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla est homini iucundior voluptas, et erit iam caelestis disciplinae sapientia dignus, qui ad cognoscenda cetera libens ac paratus accesserit.* Liber I, 23, 8 – 9.

Заклучение

В „Божествени наставления“ Лактанций изхожда от ясното разграничение на *fictio* ‘измислица’ и *veritas* ‘истина’, като първото е отнесено към разказите в езическата митология, а второто – към повествованието на християнската свещена книга – Библията. Двете понятия са антагонистични и от тяхното съдържание и смисъл произтича несъстоятелността на езическата митология и съответно ценността на християнската религия.

При критиката на разврата в езическата митология Лактанций довежда до абсурд (*reductio ad absurdum*) твърденията за божественост на персонажите в езическата митология. В неговата аргументация се наблюдава градация: той започва от „героите“, като постепенно преминава към т.нар. „богове“, за да стигне до Юпитер. Именно чрез използване на неговите два епитета *Optimus* ‘Най-добър, Предобър’ и *Maximus* ‘Най-голям, Всемогъщ’ апологетът опровергава възможността за допускане на божественост у Юпитер и останалите езически персонажи. Престъпленията, породени най-вече от похотта на Юпитер, са несъвместими с добротата, която пък е задължително свойство на божествеността. Другото неотменимо свойство на божествеността – всемогъществото – е несъвместимо с похотта, на която според самите езически разкази е роб Юпитер. Следователно, той не е бог; това важи и за всички други т.нар. „богове“, които са подвластни на човешки страсти. Причината, според Лактанций, е това, че те са творение, измислица, *fictio* на хора и следователно, не са богове.

Освен с опровергаване божествеността на езическите персонажи, Лактанций се занимава и с **последствията от езическите вярвания**: разврата във вярванията и обичаите на римляните. Критиката на Лактанций срещу римските вярвания и обичаи може да се разглежда като своеобразно продължение на първата част – този път към практическото измерение на разврата в езическата митология. Този разврат присъства в града държава от самото му основаване, има влияние върху живота на цели поколения римляни и е причина за оскверняване нравите на огромни маси от хора в големи исторически периоди.

Критиката на Лактанций срещу разврата в езическата митология и оскверняването на нравите, произтичащо от него, включва имплицитно, а на моменти и експлицитно, утвърждаване на **истината (*veritas*) на християнската религия**, на чистотата на нейния нравствен идеал, изхождащ от християнския Бог, и нейната преобразяваща сила – един момент, който е бил особено актуален в древността и който притежава широка актуалност и днес, и във всички времена на човешката история.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бояджиев 2022: Бояджиев, Р. *Изгубената Africa sacra. Късноантичната християнска Северна Африка – IV – VI в.; Prosopographia feminarum Christianarum. Pars II*

(Africa, saec. IV–VI). София: Парадигма. // **Boyadzhiev 2022:** Boyadzhiev, R. *Izgubenata Africa sacra. Kasnoantichnata hristiyanska Severna Afrika – IV – VI v.; Prosopographia feminarum Christianarum. Pars II (Africa, saec. IV–VI)*. Sofia: Paradigma.

Платон 1974: Платон. *Държавата*. Превод от старогръцки. София: Наука и изкуство. // **Platon 1974:** Platon. *Darzhavata*. Prevod ot starogratski. Sofia: Nauka i izkustvo.

Тюленев 2000: Тюленев, В. *Лактанций: християнски историк на прекръстките епохи*. Санкт-Петербург: Алетейя. // **Tyulenev 2000:** Tyulenev, V. *Laktantsiy: hristianskiy istorik na perekrestke epoch*. Sankt-Peterburg: Aleteya.

Цоневски 1958: Цоневски, Илия. Древните християнски философи и гръцката философия. – В: *Годишник на Духовната академия*, VII (XXXIII), 1957 – 58, с. 185 – 253. // **Tsonevski 1958:** Tsonevski, Iliya. Drevnite hristiyanski filosofi i gratskata filosofia. – In: *Godishnik na Duhovnata akademia*, VII (XXXIII), 1957 – 58, s. 185 – 253.

Цоневски 1986: Цоневски, Илия. *Патрология*. София. // **Tsonevski 1986:** Tsonevski, Iliya. *Patrologiya*. Sofia.

Barnes 1973: Barnes, T. D. Lactantius and Constantine. – In: *The Journal of Roman Studies*, 63, pp. 29 – 46.

Bardenhewer 1914: Bardenhewer, Otto. *Geschichte der altkirchlichen Literatur*. Zweite, umgearbeitete Auflage. Bd. II. Freiburg im Breisgau.

Digester 1994: Digester, Elizabeth DePalma. Lactantius and Constantine's Letter to Arles. Dating the Divine Institutes. – In: *Journal of Early Christian Studies*, 2.1 (1994), pp. 33 – 52.

Freund 2006: Freund, Stefan. Christian Use and Valuation of Theological Oracles: The Case of Lactantius' "Divine Institutes". – In: *Vigiliae Christianae*, 60,3 (Aug.), p. 269 – 284.

Hieronymus 1845: Eusebius Hieronymus. De viris illustribus. – In: *Patrologiae cursus completus*, 23, col. 601A – 720A.

Nicholson 1984: Nicholson, Oliver. Hercules at the Milvian Bridge: Lactantius, "Divine Institutes", I, 21, 6 – 9. – In: *Latomus*, 43 (Fasc. 1 (Janvier–Mars)), pp. 133 – 142.

Nicholson 1985: Nicholson, Oliver. The Source of the Dates in Lactantius' "Divine Institutes". – In: *Journal of Theological Studies*, 36 (1985), pp. 291 – 310.